

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ,

ਭੰਡੀਆ ਖੇੜਾ, ਫਤਿਹਾਬਾਦ

Email: professor.sukhwinder@gmail.com

ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ/ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ/ਦੈਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜਿਸ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੈਵੀ ਬੋਲਾਂ, ਭਾਵ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਨੂੰ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਹਜ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਹਿਤ ਜਿਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ (Hermeneutics) ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'Hermeneuein' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ (to interpret)। ਇਸੇ ਮੂਲ ਧਾਤੂ ਤੋਂ Hermeneuia ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਵਿਆਖਿਆ' (interpretation)। ਵੈਬਸਟਰਜ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ Hermeneutics ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀਆਤਮਕ (Methodology Principle) ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ⁱⁱ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਈਬਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ⁱⁱⁱ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਅਪਣਾਉਣੇ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।^{iv} ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Hermeneutics ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਸੁਖੈਨ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਸੇਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਖਿਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸਤਾਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਬਾਈ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸਹਜਮਈ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਆਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੇ ਹੂ-ਬ-ਹੂ (literal) ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸਰਲ ਸੈਖੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਰਥਿਕ ਯਤਨ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਪਾਠ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੰਦੇਸ਼ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।^v ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਗੰਬਰੀ ਬੋਲਾਂ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 1 ਟੀਕਾ, 2 ਨਿਰੁਕਤ, 3 ਪਰਮਾਰਥ, 4 ਕੇਸ਼ਕਾਰੀ, 5 ਕਥਾਕਾਰੀ, 6 ਉਲਥਾਕਾਰੀ ਆਦਿ।

ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਮੌਖਿਕ ਰਿਹਾ। ਮੌਖਿਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੱਚ ਸਾਮਰਥੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਰੂਪ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (Methodology) ਵੀ।^{vi}

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉਤਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ 'ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਮਨੋਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਧ ਹੈ ਕਿ 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਪੁਜੀ ਹੈ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ'।ⁱⁱⁱ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪਰਮਾਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਉਦਾਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ⁱⁱⁱⁱ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਰਥਾਤ 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ6', 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ', 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਤੇ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ' ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੂਤਰਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਭਾਸ਼) ਵਰਨਣ ਹੀ ਹਨ।^v ਪਰਮਾਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਅਤੇ ਸੋਢੀ ਚਤੁਰਭੁਜ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਪਰਮਾਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਰੰਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ, ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਰਕੱਢ ਵਿਦਵਾਨ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਕੇ ਪੱਛਮੀ ਟੋਨ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਪਜ ਭਾਰੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ : "ਅੰਤਿਮ ਸੂਚਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖਣੀ ਨੇ ਚਾਹੇ-ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਚਾਹੇ ਪੁਰਾਤਨ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲਿਖੇ, ਚਾਹੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ, ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਲਿਖੇ, ਚਾਹੇ ਹੁਣ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਰਚਿਆ, ਸੁਨੇਹਾ ਇਕੋ ਹੈ.....ਆਪ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਨੇਹਾ ਓਹੋ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਯਕ ਮਹਾਨਤਾ ਜੋ ਸਦਾ ਸੁੱਚੀ, ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਪੰਨ, ਪੂਰਣਤਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ, ਦੇਖਣ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਸਿਖ ਸੁਰਤਿ ਤੇ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ 'ਸਭ ਤੇ ਵਡਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਕਲ ਰਾਖੀ ਮੇਰੀ'। ਤੇ ਇਕ ਖਿਚ ਇਕ ਪਯਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾ ਨਾਲ ਪਵੇ ਤੇ ਦਿਲ ਧਵਕੇ, ਨੈਣ ਸਜਲ ਹੋਣ, ਹੇਠ ਕੰਬਣ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਚਾ ਜੀਵਨ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਚਾਈਆਂ ਹੋਣ.....।"^{vi} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਉ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਇਕ ਮਿਕ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।^{vii} ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਟੀਕ ਅਤੇ ਸੰਥਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਸੇਰਠ ਰਾਗ ਤੱਕ) ਹੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਛਪਾਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਕਾਰਜ ਸੰਬਯਾ^{viii} ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੇਰਠ ਰਾਗ ਤੱਕ ਹੀ ਕਰ ਸਕੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਸੱਦਾ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ 1898 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ 1920 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ 1927 ਈਸਵੀ ਤਕ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। (ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਦੇ 480 ਪੰਨੇ ਸਨ ਪਰ

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਾਧੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਾ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕੋਸ਼ 1420 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।^{xiii} ਕੋਸ਼ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਜੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਵਰਤਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।^{xiv} ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕੋਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੇਵਲ ਬੁੱਧੀ ਤਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਅਗੰਮੀ ਖੇਡ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿਸਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ-ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਅਨਭਵ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਬਹੁਤ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਅਨਭਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਉਸ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਲੰਘੇ ਜਿਸ ਵੱਲ ਉਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸੀ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨਭਵ ਉਚੇਰਾ ਸੀ।^{xv} ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸੰਬਯ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਟੀਕੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਖ ਦੀ ਨਿਜੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਖਰ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਸਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਜੋ ਨਿਜ ਮਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।^{xvi} ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1893 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਟ੍ਰੈਕਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਟੀਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ: ਫੁਨਰੇ ਮ : 5 ਸਟੀਕ, ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ, ਗਾਥਾ ਸਟੀਕ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਟੀਕ, ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਡਖਣੇ ਸਟੀਕ (1907) ਆਦਿ। ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨੂੰ ਘਰ-ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਜੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਅਰ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਚਾਰ ਟੀਕਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਛੱਡੇ, ਤੇ ਆਪ ਪੜ੍ਹਕੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ 'ਜੇ ਟੀਕਾ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ' ਪਰਚਾ ਸੁਟ ਪਾਵੇ। ਨਹੀਂ ਪਯਾਰੇ ਪਾਠਕ ਜੀ! ਇਹ ਸਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦ੍ਰਾਰੇ ਸੈਥੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਧਾਰਨ ਪਰ ਤਤਪਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਅਰੰਭਾਂਗੇ।"^{xvii} ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਦ-ਅਰਥ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਹ ਪਰਿਪਾਟੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਨਵੇਕਲੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦੇ ਵਖ-ਵਖ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਦ-ਅਰਥ, ਤੁਕ-ਅਰਥ, ਭਾਵ-ਅਰਥ, ਅੰਤ੍ਰੀਵ-ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, 26 ਮਾਰਚ 1902, ਪੰਨਾ-3 ; ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ : 5 ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਪਖਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਮੂਲ ਪਾਠ - ਤੂ ਚਉ ਸਜਣ ਮੈਡਿਆ ਡੇਈ ਸਿਸੁ ਉਤਾਰਿ।

ਨੈਣ ਮਹਿੰਜੇ ਤਰਸਦੇ ਕਦਿ ਪਸਿ ਦੀਦਾਰ॥१॥

(ਪਦਾਰਥ)- (ਚਉ= ਕਹੁ। ਮੈਡਿਆ= ਮੇਰਿਆ। ਡੇਈ= ਦੇਵਾਂ। ਸਿਸੁ= ਸਿਰ। ਮਹਿੰਜੇ=ਮੇਰੇ। ਪਸੀ=ਦੇਖਾਂ)

(ਤੁਕਾਰਥ)- ਹੇ ਮੇਰਿਆ ਸੱਜਣਾ ! ਤੂੰ ਕਹੁ (ਤਾਂ ਮੈਂ) ਸਿਰ (ਬੀ) ਲਾਹ ਕੇ ਦੇਵਾਂ, ਮੇਰੇ ਨੈਣ ਤਰਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦ ਤੇਰਾ ਦਰਸਨ ਦੇਖਾਂ।

(ਭਾਵਾਰਥ)- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਪਨੇ ਪਯਾਰੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਇਹ ਬਿਨਯ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਇਹ ਸਿਰ ਬੀ ਤੇਰੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ.....ਇਕ ਵੇਰੀ ਤੂੰ ਆਪਨੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਬੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਸਗੀ।

(ਅੰਤਰੀਵ-ਅਰਥ) ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਨੈਣ ਤਰਸਣ ਤੋਂ ਅਪਨੇ ਵੈਰਾਗ ਮੂਰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਸਿਰ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹਉਮੈ ਦੂਰ ਕਰਨੇ ਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਕਹੁ ਤੋਂ ਤਾਤ ਪਰਜ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਬਿਨਾ ਦੇਹ ਕਿ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨੇ ਤੇ ਹੀ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।.....ਹੇ ਪਯਾਰੇ ਹੁਣ ਅਡੋਲ ਨਿਸਚਾ ਬਖਸ਼ ਤਾਂ ਜੋ ਅਪਨਾ ਆਪ ਮਰਹੀ ਜਾਵੇ। ਤਾਕੇ ਤੇਰਾ ਅੰਤਰ ਰਹਤ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

(ਉਪਦੇਸ਼) ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸਿਧੀ ਪਰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਦੇਖੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਮੋਹ ਜਾਂ ਜੀਉਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਭੈ ਤੈਨੂੰ ਪੂਰਨਗਤੀ ਤੋਂ ਡੇਗ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਤਕੜਾ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਅਪਨਾ ਆਪ ਮਾਰੇ ਬਿਨ ਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ 'ਜੀਵਤ ਮਰੈ ਮਰੈ ਫੁਨ ਜੀਵੈ'।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਵਖ-ਵਖ ਸਮੇਂ ਛਪੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ 1925 ਈ. ਤਕ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਆਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸਟੀਕ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ : ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮ.1 (11 ਦਸੰਬਰ 1899 ਤੋਂ 7 ਅਗਸਤ 1901 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਗਾਥਾ ਮ.1 (14 ਅਗਸਤ 1901 ਤੋਂ 12 ਮਾਰਚ 1902 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਮਾਰੂ ਡਖਣੇ (26 ਮਾਰਚ 1902 ਤੋਂ 27 ਅਪ੍ਰੈਲ 1904 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਲਾਵਾਂ (ਸੂਹੀ ਮ.4) 11 ਮਈ 1904 ਦੇ ਅੰਕ ਤੋਂ 15 ਜੂਨ 1904 ਤਕ, ਫੁਨਹੇ ਮ.1 (29 ਜੂਨ 1904 ਤੋਂ 4 ਜਨਵਰੀ 1905 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੱਕ), ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.1 (1 ਫਰਵਰੀ 1905 ਤੋਂ 15 ਮਈ 1907 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਬਿਲਾਵਲ ਕੀ ਵਾਰ ਮ. 3 (22 ਮਈ 1907 ਪੰਨਾ 4 ਤੋਂ 11 ਮਾਰਚ 1908 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ (6 ਮਈ 1908 ਤੋਂ 1 ਜੁਲਾਈ 1908 ਪੰਨਾ 4 ਦੇ ਅੰਕ ਤਕ), ਬਾਰਾਮਾਹਾਂ ਮਾਝ ਮ. 5 (8 ਜੁਲਾਈ 1908 ਤੋਂ 18 ਦਸੰਬਰ 1908 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਤੁਖਾਰੀ ਮ. 1 (2 ਦਸੰਬਰ 1908 ਤੋਂ 6 ਮਈ 1909 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ (24 ਜੂਨ 1909 ਤੋਂ 12 ਅਕਤੂਬਰ 1911 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ (16 ਨਵੰਬਰ 1911 ਤੋਂ 19 ਦਸੰਬਰ 1912 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ (2 ਜਨਵਰੀ 1912 ਤੋਂ 21 ਸਤੰਬਰ 1916 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੱਕ) ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਪਾਂਡੇ ਦੀ ਗੋਸਟ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੰਵਾਦ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਹ ਕਾਲਮ ਛਪਣੇ ਬੰਦ ਰਿਹਾ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ (12 ਜੂਨ 1919 ਤੋਂ 2 ਅਗਸਤ 1923 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੱਕ), ਸਵਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਯ ਮਹਲਾ 5 (16 ਅਗਸਤ 1923 ਤੋਂ 19 ਜੂਨ 1924 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਸਵਯੇ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ (26 ਜੂਨ 1924 ਤੋਂ 4 ਸਤੰਬਰ 1924 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤੱਕ), ਸਵਯੇ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ (11 ਸਤੰਬਰ 1924 ਤੋਂ 11 ਦਸੰਬਰ 1923 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ), ਸਵਯੇ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ (18 ਦਸੰਬਰ 1925 ਤੋਂ 25 ਜੂਨ 1925 ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਤਕ)।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਸੇਟੀ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਵਾਲੀ ਤੀਖਣ ਬੁਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਿਯਮਾਂ^{xviii} ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਉਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ^{xix} ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਹਿਤ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਟੁਕਾਂ ਖੰਡਣ ਅਤੇ ਮੰਡਣ ਕਰਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਬੇਸ਼ਕ ਵੇਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਟੁਕਾਂ ਦੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਬਲਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ ਨਿਯਮ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹੀ ਪੱਖ ਹਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਕਥਨ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਉਪਰੰਤ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਨਿਰੁਕਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਰੂਪ/ਸਿਧਾਂਤ/ਲੱਛਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਜੇ ਵੀ ਰੂਪ ਹਨ ਉਹ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

1 ਪ੍ਰਾਕਥਨ

2 ਮੂਲ ਤੇ ਅਰਥ/ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ/ਭਾਵ ਅਰਥ

3 ਵਿਆਖਿਆ

4 ਨਿਰੁਕਤ

5 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ

6 ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ

7 ਸਾਧਨ ਪੱਖ

8 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

9 ਵੇਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ

1 ਪ੍ਰਾਕਥਨ-

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਥਯਾ ਵਰਗੇ ਵਡੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਧਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਤੁਕ ਜਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ^{xx} ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ।^{xxi} ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕਥਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਥਾਨਕਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰਤਿਆ ਵੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਥਾਨਕਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਾਕਥਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਥਾਨਕਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਬੰਧਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ/ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਾਲਾ ਪੱਖ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ/ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਕ ਤੁਕ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਥੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕਥਨ ਵਿਚ ਦਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2 ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਰਥ/ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ/ਭਾਵ ਅਰਥ-

ਪ੍ਰਾਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੇਥੀ ਦੇ ਹਰ-ਇਕ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਪੰਨੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਮਿਲਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਠਿਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਖੱਬੇ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕੋ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਉਕਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਪਾਠ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਤਰ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।^{xxii} ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੱਬੀ ਬੋਲ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਹੱਸ ਭਰਪੂਰ ਖਜਾਨੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਨਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ-ਕੁ ਐਸੇ ਅਰਥ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਅਰਥ ਵੀ ਹਨ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮੀ ਜਾਂ ਰਹੱਸਮਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹਰ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਰਹੱਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਸਮਝਾਉਣ ਹਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਦ-ਅਰਥ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਵ-ਅਰਥ, ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼

ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ।^{xxiii} ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਭਾਵ ਅਰਥ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥ ਦਾ ਨਿਚੋੜ। ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।^{xxiv} ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਂ ਉਪਰ ਇਸ ਬਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

3 ਵਿਆਖਿਆ-

ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਵੈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਉਸੇ ਹੀ ਪੈਟਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਲੇ ਅੰਕ(ਪਦਿਆਂ) ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਇਕਲੀ ਤੁਕ ਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕਲੇ-ਇਕਲੇ ਪਦੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਉਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁਗਮ' ਹੈ ਲਿਖਕੇ ਅਗੇ ਚਲਦੇ ਹਨ।^{xxv} ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਸੁਗਮ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਬਹੁਤੇ ਥਾਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਸਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਜਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਬੜੀ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਪਾਠ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਵਾਰਥ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਰੇਸ ਰੈਫਰੈਂਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਨ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।^{xxvi}

4 ਨਿਰੁਕਤ-

ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਠ ਵਿਚ ਆਏ ਕਠਿਨ ਪਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰੁਕਤ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾਨ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰੁਕਤ ਉਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁਗਮ' ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰੁਕਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਟ ਲਭਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਢੰਗ ਕੀ ਹੈ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਨਿਰੁਕਤ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

5 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ-

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਬਉਚ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮੰਡਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸਨਾਤਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ ਹੀ ਸਿਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ 'ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ। ਹਸੰਦਿਆਂ ਖੇਲੰਦਿਆਂ ਪੈਨੰਦਿਆਂ ਖਾਵੰਦਿਆਂ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ।' ਤੁਕ ਵਿਚਲੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਮੁਕਤੀ' ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਾਲੇਪਨ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਮੁਕੰਮਲਤਾ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਮੁਕਤੀ' ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜੇ ਮੁਦਤਾਂ ਤੋਂ ਗਯਾਨ ਦੇ ਅਡ-2 ਮਤ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਟੁਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸੰਨਯਾਸ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੀਹ ਜੇਗੀ ਜੇ ਏਕਾਗ੍ਰਤਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੀਹ ਸੰਨਯਾਸੀ ਜੇ ਸਰਬ ਅਨਾਤਮ ਦਾ ਤਯਾਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਭਗਤ ਜੇ ਅਨੀਸ਼ਰ ਨਾਲ ਮੇਰ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਨਾਲ ਨੇਹੁੰ ਲਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੀਹ ਓਹ ਜਨ ਜੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧ ਕਰਦੇ, ਕੀਹ ਓਹ ਜੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਵੇ, ਕੀਹ ਓਹ ਜੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਟੁਰਦੇ, ਅਪਨੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਕ੍ਰੈ, ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤੀ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਛੁਟਣ ਲਈ ਏਕਾਂਤ, ਤਯਾਗ ਤੇ ਬਨਬਾਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਸਿਰੇ ਚਾੜਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।.....ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਧਰਮ,

ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਅਪਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨਭਵ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਲਾ ਹੈ।.....^{xxvii} ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਵਤਾਰਵਾਦ' ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਰਵ-ਉਚ ਅਤੇ ਅਟੁਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਛਣ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਧਰਮ ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਦੁਖ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਔਕੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਨੇ 'ਅਵਤਾਰ' ਦੇ ਅਖਰੀ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਕਿ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸਚਖੰਡ ਤੋਂ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਵਤਰੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਜੋਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਭੇਤ ਦਸਣੇ ਸਨ। 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਲਛਣ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ 'ਅਵਤਾਰਵਾਦ' ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੋਬਿੰਦ ਰੂਪ' ਦੇ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ 'ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਵਤਾਰ' ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ। 'ਬੀਜਉ ਸੂਝੈ ਕੇ ਨਹੀ ਬਰੈ ਦੁਲੀਚਾ ਪਾਇ' ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੇਈਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਸੇ ਦਰ ਤੇ ਆਰਤੀ ਦਾ ਉਚਾਰ ਸਭ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਖਿਆ^{xxviii}

6 ਸਾਧਨ ਪੱਖ-

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ਯ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਸਚ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਸਾਧਨ ਪੱਖ ਵਿਚ ੧ੳ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥੂਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸੂਖਮਤਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਦੇਖਣੇ ਯਾਂ ਮੂੰਹ ਥੀਂ ਉਚਾਰਣੇ, ਯਾਂ ਕੰਨਾਂ ਥੀਂ ਸੁਣਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸਥੂਲ ਹੈ। ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣੇ ਯਾਂ ਸਿਮਰਣੇ ਪਰ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ: ਕੁਝ ਸੂਖਮ ਅਰ ਕੁਝ ਸਥੂਲ। ਬੁਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਰ ਟਿਕਣੇ ਤੇ, ਇਹ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੂਖਮਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਚਿਤ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਕਦਮ ਸੂਖਮ ਹੋ ਕੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਉਸ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਰ ਫਿਰ ਮੇਹਰ ਨਾਲ ਜਗਿਆਸੂ ਮਨ ਬੁਧਿ ਚਿਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਗੇ ਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਰਸ 'ਮੈਂ ਮੇਰੀ' ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ, ਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥਤਾ ਵਿਚ ਤਦ-ਰੂਪਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ੧ੳ ਸੂਖਮ ਅਰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਪਹਿ ਸੂਖਮ ਆਪਹਿ ਅਸਥੂਲ॥ ਲਖੀ ਨ ਜਾਈ ਨਾਨਕ ਲੀਲਾ॥^{xxix} ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਵਸਤਾਂ, ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਨਾਮ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਬਦਲ ਹੈ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਦਾ ਸਤਿ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਵੀ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਮ ਨਿਰਾ ਸੰਗਯਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀ, ਨਾਮ ਜਪ ਹੈ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ^{xxx} ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਮ ਵੀ ਸਤ ਸਰੂਪ ਦੀ ਹਸਤੀ ਹੈ। "ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹੁ ਰਾਮ ਕੀ ਅੰਸੂ॥^{xxxi} ਅਤੇ "ਨਾਵੈ ਅੰਦਰ ਹਉ ਵਸਾ ਨਾਉ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ॥^{xxxii} ਅਤੇ "ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਅਲਖ ਹੈ ਕਿਉ ਲਖਿਆ ਜਾਈ॥^{xxxiii} ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਅਲੋਕਿਕ ਵਸਤੂ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਸਤੂ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਸਾਧਨ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

7 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਟੀਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਸਮਝਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਟੀਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਸਖਣੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਨਾਤਨੀ ਮੱਤ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲੁਕਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਨੂੰ ਪੂਰ ਚਾੜਦਿਆਂ ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

8 ਵੇਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ-

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰਨਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗੂੜ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ^{xxxiv} ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਸਬੰਧਿਤ ਤੁਕ

ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦ੍ਧਾਰਨ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਪੁਰਖ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਜੋ ਪੁਰ ਵਿਚ ਯਾ ਪੁਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਸੈਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜੇ ਪੁਰ ਦਾ ਭਾਵ ਸਰੀਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਾਤਮਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਰਥ 'ਮਾਨੁਖ' ਬੀ ਬਨ ਗਿਆ। ਪੁਰੀ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਯਾਂ ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਪੁਰ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਵਰ ਅਰਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਸਰ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਵਰਤੀਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਅਰਥ ਲਈ ਜੋ ਖੋਜ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰਖ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ- ਪੁਰਖ-ਈਸ਼ਵਰ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।

ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਵਿਚ ਬੀ ਇਹ ਪਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ-

ਦਿਵਯੋਹਯ ਮੂਰਤਰ:ਪੁਰਖੁ: ਸਬਾਹਯਭਯੰਤਰੇ ਹਯਜ:

ਅਪ੍ਰਮਾਣੇ ਹਯਮਨਾ: ਸੁਭ੍ਰੋਹਯ ਕਜਰਾ ਤਪਰਤ: ਪਰ: (ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸਦ 1-3-2)

ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਬੀ ਇਹ ਪਦ ਕੁਛ ਜੀਵਾਤਮਾ ਯਾਂ ਰੂਹ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੁਰਖ ਅਨੇਕ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਨੇ ਇਸ ਵਾਛੂੰ ਪੁਰਖ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਮੰਨੇ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਪੁਰਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਆਖਿਆ ਹੈ।^{ix} ਇਥੇ ਇਹ ਗਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਗੂੜ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤ ਇਕ ਸਾਧਨ/ਪਉੜੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟੁਕਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਵ ਮ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।^{xix}

9 ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ-

ਰਹੱਸਮਈ ਕਵੀ, ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਘੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ

ⁱ The trem hermeneutics is derived from the Greek verb hermeneuein (" to interpret")'- Lindsay Jones, Editor in Chief, Encyclopaedia of Religion, Vol.6, Macmillan, U.S.A.,p.3930

ⁱⁱ Webster's Dictionary of English Language,p.665

ⁱⁱⁱ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਪਾ.), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਜੂਨ 2012,ਪੰਨਾ 99

^{iv} ਡਾ. ਗੁਲਜਾਰ ਸਿੰਘ ਕੰਗ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਖਿਆਨ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 2016

^v ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਪਾ.), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਜੂਨ 2012,ਪੰਨਾ ਪੰਨਾ 100

^{vi} ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਆਖਿਆ: ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ(ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ ਪੇਪਰ), ਪੰਨਾ 3

^{vii} ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997, ਪੰਨਾ 23

^{viii} ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸਿਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 94

^{ix} ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 97-98

^x ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਭੂਮਿਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼,(ਮੁਖ ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ), ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਕੇਂਦਰ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, 2008

^{xi} ਡਾ.ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼, *Bhai Veer Singh Birth-centenary volume*, (Edi. Ganda Singh), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ-113,114

^{xii} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਭੂਮਿਕਾ (ਉ-ਅ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀ ਦਿੱਲੀ, 2007 ; ਜਦ ਕਿਸੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੰਥਯਾ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਈ ਵਡੇਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ! ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਮੂਲ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, 'ਇਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਧੁਰੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਅਗਮ ਅਗਾਧ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ

ਕਰਕੇ ਆਪ ਅਗਾਧ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਭਾਵ ਆਦਿਕ, ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਅਲਪਗ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ; ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਝ ਆ ਸਕੇ, ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਥਯਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਸ਼ਰਣ ਲਿਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਙੂ ਮਿਲੀ ਹੈ।

^{xiii} ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਭੂਮਿਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, (ਮੁਖ ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ), ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਕੇਂਦਰ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, 2008,

^{xiv} ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਭੂਮਿਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼, (ਮੁਖ ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ), ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਕੇਂਦਰ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, 2008, ਪੰਨਾ- "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ 'ਵਾਹ' ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਐਉਂ ਦਸੇ ਹਨ :- ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਯਥਾ-ਯਥਾ 'ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਅਗਮ ਅਥਾਹ ਹੈ 'ਵਾਹ' ਅਰਥ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦਾ ਬੀ ਲਿਖਿਆਂ ਹੈ :-ਯਥਾ 'ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਤਿਸਨੇ ਆਖੀਐ ਜਿ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆਂ ਸਮਾਇ'। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਾਹ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਫਤਿ ਸਲਾਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :-"ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਸਿਫਤਿ ਸਲਾਹ ਹੈ"। ਫੇਰ-ਵਾਹੁ ਪਰਮੇਸੁਰ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਜਪਣੇ ਯੋਗ ਨਾਮ ਬੀ ਦਸਿਆ :-ਯਥਾ-'ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਹੈ' ਤਥਾ-'ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਬਾਣੀ ਸਚ ਹੈ' ਆਦਿ।"

^{xv} ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997, ਪੰਨਾ-296

^{xvi} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਭੂਮਿਕਾ (ਅ), ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007

^{xvii} ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, 27 ਅਪ੍ਰੈਲ 1904, ਪੰਨਾ-5

^{xviii} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007, ਪੰਨਾ 139; ਪਉੜੀ 24 ਵਿਚ 'ਵਡਾ ਸਾਹਿਬ ਉਚਾ ਥਾਉ' ਕਿਹਾ ਸੀ ਫੇਰ ਪਉੜੀ 25 ਵਿਚ ਉਸ ਵਡੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਾਤਾਰਗੀ 'ਬਹੁਤ ਕਰਮ ਲਿਖਿਆ ਨਾ ਜਾਇ' ਆਖਕੇ ਦਾਤ ਲੈਣ ਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦਰਸਾਈ ਸੀ ਤੇ 'ਵਡਾ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਕੁਛ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਦਾਤ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ (ਪਉੜੀ 26) ਲੈਣਹਾਰ 'ਗੁਣ ਕਹਿ ਗੁਣੀ ਸਮਝਾਇਆ' ਦੇ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਗੁਣੀ ਵਾਂਙੂ ਅਮੁੱਲ ਪਤਵੀ ਤੇ ਪੁੰਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਥੇ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ, ਉਸਦਾ ਦੇਣ ਲੈਣ, ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਆਦਿ-ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਮੁੱਲ ਪਦ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਦਸਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੁਤੇ ਹੀ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅਮੁੱਲ ਹੀ ਅਮੁੱਲ ਦਾਤੇ ਤੇ ਉਸਦੀ 'ਅਮੁੱਲ ਦਾਤ' ਦੇ 'ਲੈਣਹਾਰ' ਦਾ ਅਮੁੱਲ ਤੇ ਅਪੜਾਉ ਦਾ ਕੁਝ ਵਰਣਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਸੇ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਮਿਤ ਵਾਲਾ ਅਮਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਯਾਨ ਦਾ ਵਿਖਯ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀਦਾ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਬੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਜਨ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਓਹ ਅੰਤ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ ਓਹ ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਆਖਦੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਣਾ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਹੈ। ਸੋ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਖਣਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਵ ਲਾਉਣ ਦਾ (ਸਮਾਈ ਦਾ) ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮ ਸੁਖ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ।

^{xix} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007, ਪੰਨਾ 140; ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ '.....ਸਦਾ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚਾ.....ਰੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਜਾਇ ਨ ਜਾਸੀ' ਕਹਿਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਘਰ ਤੇ ਦਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਅਜੀਵ, ਜੀਵ ਧਾਰੀ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਦੱਸਕੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਸਾਜੀ 'ਸਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ' ਦਾ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਸੋਈ ਸੋਈ.....ਰਚਨਾ ਜਿਨਿ ਰਚਾਈ' ਕਹਿਕੇ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹੋ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ਉਹੋ ਸਰਗੁਣ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਦੇ ਭਿੰਨ ਵਜੂਦ ਨਾ ਸਮਝੇ ਜਾਣ।

^{xx} ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ ਤੇ ਉਪਦੇਸ ਦਾਤਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਬਣੇ ਪੂਜਯ-ਪੀਰ ਤੇ ਸਿਧ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਥਾਪੇ ਨਾਮ-ਰਸੀਏ ਨਾਮ ਦਾਤਾ ਦਾ ਫਰਕ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

^{xxi} ਜਿਸ ਦੀ ਸਤਿ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲਛਣ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੁਣ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਾਮ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਣਵੰਤ ਕੀਕੂੰ ਬਣੀਦਾ ਹੈ।

^{xxii} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 615-16, 2007; ਨਾਮਾ ਛੀਬਾ ਕਬੀਰ ਜੁਲਾਹਾ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਗਤਿ ਪਾਈ॥ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ-ਕੀ ਐਸੇ ਪਾਰਗਿਰਾਮੀ ਲੋਕ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੋਏ ਬੀ ਹਨ? ਉੱਤਰ: ਨਾਮਾ (ਸੀ) ਛੀਬਾ (ਤੇ) ਕਬੀਰ (ਸੀ) ਜੁਲਾਹਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ (ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ) ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬੰਹਮ ਦੇ ਜਾਣਨਹਾਰ (ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ) ਹੋ ਗਏ, (ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ) ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਸਨ।(ਇਉਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ) ਹਉਮੈ ਦੀ ਜਾਤਿ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਗੇ ਚਲਕੇ 'ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਜੇਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥ ਵਿਚ ਛੇ ਦਰਸਨਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ: ਛੇ ਦਰਸਨਾ ਵਾਲੇ ਕਿਆ ਮੁਕਤ ਨਹੀ ਹੁੰਦੇ? ਉੱਤਰ: ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ (ਜੇ ਲੋਕ) ਖੱਟ ਦਰਸਨਾਂ (ਵਿਚੋਂ ਚਾਰੇ ਕਿਸ ਵਿਚ ਹਨ, ਚਾਰੇ) ਜੇਗੀ ਹਨ (ਚਾਰੇ) ਸੰਨਿਆਸੀ, (ਸਭ) ਭਰਮ ਵਿਚ ਭੁੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਉਹ ਬੀ ਜੇ) ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਹਰਿ ਜੀਉ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲੈਣਗੇ ਤਾਂ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਪਾ ਲੈਣਗੇ। (ਸੇ ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਜਨੇ! ਪਕਾ ਜਾਣੇ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ) ਚਿਤ (ਗੁਰੂ ਕੀ) ਸਚੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਲਗ ਜਾਏਗਾ (ਉਸਦਾ) ਆਵਣ ਜਾਣ ਮਿਟ ਜਾਏਗਾ॥

^{xxiii} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007, ਪੰਨਾ 156

^{xxiv} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਚੌਥੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007, ਪੰਨਾ 1669; 'ਸੁਖਮਨੀ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਜੇਕੇ ਮਾਰੀ। ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਗੇ॥ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-ਜੇ ਕੋਈ ਸੇਭਾ, ਦੁਖ ਦੂਰਤਾ, ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ, ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ,ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਾ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਾਨਕ ਸਦਕੇ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕਿ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸਿਮਰਨ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਸਦਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇ ਫਲ ਲਗਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦਸੇ ਹਨ।

^{xxv} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਤੀਜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007, ਪੰਨਾ 927

^{xxvi} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਤੀਜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007, ਪੰਨਾ 1070

^{xxvii} ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, 20 ਜਨਵਰੀ 1910, ਪੰਨਾ-3

^{xxviii} ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, 23 ਦਸੰਬਰ 1908, ਪੰਨਾ-3

^{xxix} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 10, 2007

^{xxx} ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14

^{xxxi} ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 871

^{xxxii} ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55

^{xxxiii} ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1242

^{xxxiv} ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9,

^{xxxv} ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੇਥੀ ਪਹਿਲੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 19, 2007

^{xxxvi} ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, 12 ਅਪ੍ਰੈਲ 1905, ਪੰਨਾ 7-8 ; ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਲੀ ਦੂਰੀ ਹਟ ਕੇ ਮਨੁੱਖ 'ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਾਂ' ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ 'ਹਉਮੈ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮਾਂਤਰ ਦੀ ਮੈਲ ਤਦ ਹੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗਿਆਨਮਈ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ, ਜੇ ਵੇਦਾਂਤ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਦਸਦੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਜਲ ਅਤੇ ਬੂੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੂੰਦ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਵੇਦਾਂਤ ਇਥੇ ਖੜੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ 'ਅਹੰ ਬ੍ਰਹਮੰ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਵੈਤ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਅਲਪਗਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬਗਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।